

הזקנה הקדושה

"וַיְעִינֵי יִשְׂרָאֵל כְּבָדוֹ מִזְקֵן" (בראשית מח, י) קוראים אנו בפרשתנו על יעקב. לא לחנם נאמר על משה: "וְלֹא כִהְתָה עֵינֹו וְלֹא נָס לַחֵה" (דברים לד, ח). התגברות הצללים על העיניים היא אחד הקווים המאפיינים במקרא את הזקנה, כדברי קהלת (יב, ג) בפסוקים המופלאים שהקדיש לזקנה: "וְחִשְׁכוּ הָרְאוֹת בְּאֲרָבוֹת", העיניים המסתכלות מחלונותיהם לוקות בעיוורון.

באחת מהערותיו הזמין אותנו, ההוגה היהודי הגדול יהודה (פרנץ) רוזנצווייג (-1886 1929) להשוות את הדמויות דרכן עמים מציגים את עצמם. הוא הצביע על ניגוד מרתק. הגרמנים מוצגים בדמויות צעירים וילדים, המוכרות לנו היטב מימי הנאציזם. לעומת זאת, התמונה הקלאסית של היהודי, היא להבדיל, דמותו של הזקן, כדמות שהנציח מרק שאגאל, אכן, קשר מיוחד יש בין זקנה ליהדות, אליו רוצה אני להתייחס כאן.

שני הזקנים

במסורת היהודית מצאנו שתי דמויות של זקן, החיובית ושלילית. החיובית ברורה. הזקנים מלווים את משה בלכתו לפרעה (שמות ג, יח), ומאז אנו שומעים עליהם כמנהיגי העדה. בימי הבית השני, תקבל אסיפת הזקנים שמות לועזיים, 'גרסיה' ביוונית (משורש זה נגזרה המילה 'גרונטולוגיה'), ו'סנהדרין' בו מהדהד שורש לטיני (המוכר לנו ממוסד ה'סֵנַט', ומהמילה הטרגית - 'סְנִילִי'). לכאורה הנהגת הזקנים היא שריד לתפקידם בחברות שלפני הכתב, בהן היו הם שומרי התרבות שקבלוה ומסרוה לדורות הבאים. במסורת היהודית מצאנו הסבר אחר. 'זקן' הוא 'נוטריקון' – מעין ראשי תיבות של הביטוי 'זה קנה חכמה' (קידושין לב ע"ב), דהיינו ניסיון חיים וכושר ניתוח שקול של המציאות. הדוגמה הקלאסית מצויה במשבר שאחרי מות שלמה (מלכים א, יב, יג-יד): "וַיַּעֲזֹב [רחבעם] אֶת עֵצַת הַזְּקִנִים אֲשֶׁר יַעֲצֶהוּ, וַיַּדְבֵּר אֲלֵיהֶם [אל העם] כְּעֵצַת הַיְלָדִים". רחבעם מואס בעצת הזקנים השקולה, והתוצאה היא פילוג הממלכה. בעקבות מאורע זה קבע רבי שמעון בן אלעזר בציניות: "אם יאמרו לך זקנים סתור וילדים בנה, סתור ואל תבנה! מפני שסתירת זקנים בנין ובנין נערים סתירה" (מגילה לא ע"ב).

ולמרות זאת, לא הלכו החכמים שולל אחרי הזקנה. את חילוקי הדעות מסביב לכך למדנו במסכת אבות (ד, כ): "רַבִּי יוֹסִי בֶרַי הוֹדָה אִישׁ כְּפַר הַבְּבֵלִי אוֹמֵר, הַלּוֹמֵד מִן הַקְּטָנִים לָמָּה הוּא דוֹמָה, לְאוֹכֵל עֲנָבִים קֹהוֹת וְשׁוֹתֶה יַיִן מִגִּתּוֹ. וְהַלּוֹמֵד מִן הַזְּקִנִים לָמָּה הוּא דוֹמָה,

לְאוֹכֵל עֲנָבִים בְּשׂוֹלוֹת וְשׂוֹתָהּ יֵין יִשָּׁן". על כך ענה רבי יהודה הנשיא במשל שהפך קלאסי: "רבי אומר, אל תסתכל בקנקן, אלא במה שיש בו. יש קנקן חדש מלא יין, וישן שאפלו חדש אין בו". חברו רבי ישמעאל ברבי יוסי ביטא רעיון דומה (שבת קנב ע"א): "תלמידי חכמים כל זמן שמזקינין חכמה נתווספת בהם שנאמר (איוב יב, יב): "בִּישֵׁשִׁים חֲכָמָה - - וְאַרְבֵּי יָמִים תְּבוּנָה", ועמי הארץ כל זמן שמזקינין טפשות נתווספת בהן שנאמר (שם, כ): "...וְטַעַם זְקִינִים יִקָּח".

דו-משמעות זאת שביחס לזקנה בא לידי ביטוי בדיון ההלכתי מסביב לחובותינו המוסריות כלפיה (ויקרא יט, לב): "מִפְּנֵי שִׂיבָה תִּקְוִים וְהִדְרָתָּ פְּנֵי זָקֵן". באיזה זקן מדובר כאן? בזקן שקנה חכמה, או במי שזכה ב"תואר" זה רק בעקבות תעודת הלידה שלו? על כך היו חלוקים החכמים. אני אסתפק בדעתו של רבי יוחנן, שהיה קם בפני כל הזקנים, יהודים ולא יהודים כאחת כי אמר: "כמה הרפתקאות באו על אלה". קשה לי לא להזדהות עם רבי יוחנן. השערות הלבנות, אינן אלא אותות גבורה ועוז במלחמת החיים. על אותו לילה בה לא ישנת כי הבן טרם חזר, זכית בשערה לבנה. על צערך על הבת הקטנה שנפלה ונפצעה - העניקו לך החיים עוד אחת. והרשימה ארוכה. אל נא נבזה אותות אלה. רבי יוחנן היה קם בפניהן.

הזקן הצעיר

מיהו זקן? כדי לענות על שאלה זאת אשתמש בסיפורו של רבי נחמן מברסלב, "שבעת הקבצנים". מסופר בו על זוג צעירים הניצולים מסיטואציה של שואה, בעזרתם של שבעה קבצנים נכים, עיוור, חרש וכו'. כשזוג הניצולים מתחתן, מופיעים הקבצנים, בזה אחר זה, ל"שבע-ברכות", הסעודות המסורתיות שבשבוע הנישואין. ביום הראשון מופיע העיוור הזקן המספר על עצמו. זהו אנטי-גיבור, שעיוורונו אינו תוצאה של זקנותו, אלא מסמל את האופוזיציה לעולם המושחת והאבסורדי שמסביבו. את דבריו ימצא הקורא בליקוטי המעשיות של רבי נחמן. מתוכם אביא כאן משפט אחד בלבד: "ואני זקן מאוד ואני עדיין תינוק לחלוטין, ולא התחלתי עדיין לחיות כלל, ואף על פי כן אני זקן מאוד ולא אני עצמי אומר זאת, רק שיש לי הסכמה על זה מהנשר הגדול". הנשר מסמל את התחייה וההתחדשות: "תִּתְחַדֵּשׁ כְּפֶשֶׁר נְעוּרֵיכִי" (תהלים קג, ה). לדעתי יש בדבריו של רבי נחמן הד לעוף החול, הפניקס האגדתי, שקם לתחייה אחרי מותו, או כדברי רש"י (שם) "כשמזקין חוזר לנערותו". הנשר נותן "הסכמה" לעיוור הטוען שגם בו יש תכונה מעין זאת: "ואני זקן מאוד ואני עדיין תינוק לחלוטין". אלא שבדברי הקבצן העיוור יש הרבה יותר מאשר אגדה. כפי שלימד אותנו רבי נתן, תלמידו וסופרו של רבי נחמן, יש בדברי העיוור מסר קיומי. זקן הוא מי שאינו מסוגל להתחיל מחדש, זאת הזקנה "דסטרא אחרא", של הצד האחר, השלילי של העולם. מי שמסוגל לעשות זאת, מי שיכול להתחדש במשהו, הוא צעיר, יהיה מה שיהיה גילו הכרונולוגי. זאת הזקנה "דקדושה".

לקביעה זאת יש שורשים עמוקים בחסידות. פיתח אותם רבי נתן באחת מתפילותיו [תשע"ו]. למרות שהיא "דתית", נראה לי שכל אדם יכול לקבל ממנה השראה: "... ונזכה שתהיה עבודתך אצלנו חדשה בכל יום ויום, ונתחיל בכל פעם מחדש כאלו לא התחלנו עדיין מעולם לעבדך.... ונזכה לחדש כנשר נעורינו בתורתך ובעבודתך הקדושה. ולא ניפול חס ושלוש לזקנה ותשות כוח כלל, רק בכל יום ויום יהיו מצוותיך ועבודתך בעינינו כחדשים... "אֵל תִּשְׁלִיכֵנִי לְעֵת זְקֵנָה - - כְּכֹלֹת פְּחֵי אֵל תַּעֲזָבֵנִי" (תהלים עא, ט), ויקוים בנו מקרא שכתוב: "וְקוֹי ה' יִחְלִיפוּ כַח - - יַעֲלוּ אֶבֶר פְּנֵשְׁרִים יְרוּצוּ וְלֹא יִיגְעוּ וְלֹא יִיֶּעֱפוּ" (ישעיהו מ, לא). ובתפילה אחרת [פד], כותב רבי נתן: "...ותשמרני ותצילני תמיד שלא אפול לידי זקנה לעולם... רק אזכה... לחדש כנשר נעורי להתחיל בכל פעם מחדש, ותצילני מזקנה דסטרא אחרא תמיד... ואזכה לקים דברי רבותינו ז"ל שדרשו על פסוק: "הַסֵּפֶת וְשָׁמַע וְשָׁרָאֵל הַיּוֹם הַזֶּה נְהַיֵּיתָ לְעָם", שיהיה דומה בעיני בכל יום ויום כאלו היום נכנסתי עמו בברית... ותעזרני ותחזקני ותאמצני תמיד בכל עת שלא איאש עצמי לעולם שום ייאוש כלל... "

ואולי צדק רבי נחמן, ופרדוקס זה שבין הצעיר והזקן מתקיים גם בנו, הישראלים. מנקודת המבט של הנצח, הזקן אותו צייר מרק שאגאל הוא הוּא שְׂרוּלִיק, הדמות הצעירה שדוֹש הנציח בקריקטורות שלו כמייצגת את הישראלי החדש. אך אולי, על שרוליק להבין שאם זקן יכול להיות צעיר, גם ההפך נכון. גם צעיר יכול להיות נתון לסכנת הצללים המחשיכים את העיניים, צללים של סמים ומוות-חינם אבסורדי ומיותר בכבישים ובמועדונים. ואולי דווקא על רקע האורות הפסיכודליים והמוסיקה רבת הדציבלים, צדקו האנטי-גיבורים של רבי נחמן, אשר הגשימו בחייהם את אידיאל העיוורון והחרשות של ישעיהו (לג, טו): "אֵטֶם אָזְנוֹ מִשְׁמַע דְּמִים וְעֵצִים עֵינָיו מִרְאוֹת בְּרָע".